

Василенко І.А.¹

Психологічні особливості емоційності та товарищескості дітей молодшого шкільного віку

¹ Василенко Ірина Анатоліївна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та диференціальної психології, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, м. Одеса, Україна

Анотація. У статті представлені результати емпіричного, дослідження, спрямованого на вивчення особливостей взаємозв'язків між якісними показниками емоційності і формально-динамічними параметрами товарищескості на етапі молодшого шкільного віку.

Ключові слова: емоційність, якісні параметри емоційності, тип емоційності, товарищескість, формально-динамічні параметри товарищескості.

У наукових джерелах (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн та ін.) підкреслюється, що емоції є невід'ємним компонентом психічного розвитку дитини. Теоретичне визначення психологічних аспектів емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку (А.І. Аверін, Б.Е. Вайнер, О.В. Запорожець, І.Ю. Кулагина, О.І. Кульчицька та ін.) свідчить про те, що дослідники основну увагу зосереджують на вікових (типових для дітей певного віку) особливостях емоційної сфери. Проте, проблема схильності до стійких емоційних переживань (емоційних переваг) та їх індивідуальні прояви, фактично в психології не досліджувалися. Зіставлення результатів аналізу наукових праць дає змогу також констатувати, що у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях (К. Бютнер, А.І. Захаров, Г.І. Іванова, Г. Кара, М.Ю. Кистяковська, Ф. Римман, Н.Л. Фігуріна, Е. Франс, В. Штерн, І. Еберлейн та ін.) розглядаються в основному емоції (актуальні, ситуативні), що виникають у дітей на певну ситуацію.

Шерег вчених (О.К. Балагутдінова, А.Р. Кудашева, Н.С. Лейтес, В.С. Мерлін, Я. Стреляу П.М. Якобсон, та ін.) відзначають у своїх дослідженнях, що розбіжності у поведінці дітей, у тому числі й емоційні характеристики, зумовлені особливостями темпераменту.

За даними таких дослідників як В.Д. Небиліцин, А.Е. Ольшаннікова Б.М. Теплов та ін. до базових психологічних складових темпераменту відносять емоційність та психічну активність, що виявляється у руховій, інтелектуальній та соціальній сфері. В нашому дослідженні ми вивчали емоційність у співвідношенні з показниками психічної активності, що виявляється у соціальній сфері. Цей вид психічної активності представлений показниками товарищескості. У зв'язку з тим, що і емоційність і товарищескість розглядаються на рівні психологічних особливостей темпераменту, ми вивчали їх формально-динамічні та якісні особливості. При цьому, їх особистісні, змістові характеристики (спрямованість, морально-етичні якості особистості) на

даному етапі нашого дослідження залишалися поза його межами.

Дослідженням емоційності займалися А.І. Палей, І.В. Пацявічюс, В.А. Пінчук, А.А. Плоткін, І.А. Переверзева та ін. Емоційність розглядається як інтегральне, структурне утворення особистості, що характеризується поєднанням її різнорівневих показників. На відміну від актуальних (ситуативних) емоцій емоційність характеризує стійку (позаситуативну) схильність до переживань емоцій певної модальності й знака. В емоційності виділяється комплекс властивостей, що включають: динамічні параметри (сила, інтенсивність, тривалість, швидкість виникнення, перебігу й зміни стійких емоційних переживань тощо; якісні характеристики емоційності (модальність і знак стійко домінуючих емоцій), параметри, які можна віднести одночасно й до динамічного, і до змістовного рівня; змістовні характеристики емоційності, які пов'язані з особистісними цінностями, мотиваційною спрямованістю; та характеристики емоційності, що обумовлені включенням людини до різних соціальних зв'язків, впливом реального, соціального середовища (О.П. Саннікова). Особливе значення в контексті нашого дослідження має положення, про якісні характеристики емоційності (знак і модальність домінуючих емоцій), як основних, провідних у структурі емоційності.

Під товарищескістю (вид психічної активності у спілкуванні) розуміють стійку психодинамічну характеристику індивіда, яка виявляється у сильно розвиненому прагненні до спілкування, до особистого контакту з іншими людьми. Товарищескість містить такі формально-динамічні показники: потребу у спілкуванні, ініціативність, широту кола спілкування, легкість вступу в контакт, стійкість та виразність спілкування (В.А. Домодєдов, Л.В. Жемчугова, А.І. Ілліна, О.Є. Крупнов, О.П. Саннікова). На підставі аналізу численних досліджень доводиться певна інформація про деякі означені показники товарищескості (М.Г. Єлагіна, М.І. Лісіна, Л.Б. Митєва, В.С. Мухіна, А.Г. Рузьська та ін.).

Особливого значення набуває проблема вивчення співвідношення між тими психологічними характеристиками, які належать до стійких, базальних властивостей індивідуальності і від яких деякою мірою залежить спрямованість дитини на взаємодію з іншою людиною, специфіка і характер її спілкування. До таких основних характеристик індивідуальності і належать емоційність і товарицькість.

Актуальність цієї проблеми зумовлена не тільки необхідністю теоретичного осмислення самих феноменів емоційності і товарицькості з позицій сучасної вікової психології, а й необхідністю емпіричного дослідження співвідношення між цими явищами, вивчення загальних закономірностей та індивідуальних відмінностей їх проявів у молодших школярів. Розробка даної проблеми є важливою також з позиції диференційного підходу, спрямованого на пошук особливостей товарицькості та її специфіки (якісно-кількісне поєднання її показників) у дітей з різним типом емоційності.

Мета дослідження полягає у розкритті співвідношення між емоційністю і товарицькістю, у пошуку стійкої схильності молодших школярів до певних емоційних переживань, або типів емоційності (якісно-кількісне поєднання її показників), у вивченні індивідуальних особливостей емоційності і товарицькості молодших школярів з урахуванням типів батьківського ставлення.

В дослідженні для діагностики емоційності і товарицькості були використані: «Тест-опитувальник емоційності»; «Вибір емоційних переваг»; «Схильності до різноманіття емоційних переживань»; «Тест-опитувальник товарицькості дітей молодшого шкільного віку» [5]. З метою діагностики батьківського ставлення до дитини був використаний «Опитувальник батьківського ставлення» (А.Я. Варга, В.В. Столін), проєктивна методика «Кінетичний рисунок родини» (Р. Бернс, С. Кауфман), «Неіснуюча тварина» (М.Д. Друкаревич).

Емпіричне дослідження проводилось протягом трьох років на базі загальноосвітньої школи м. Одеси. Вибірку склали 160 дітей молодшого шкільного віку. Обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою кількісного (кореляційного і факторного аналізу за допомогою пакету SPSS 10.05) і якісного (методи «асів» і «профілів») аналізів. У рамках якісного аналізу використовувався t - критерій Стьюдента (рівень значущості відмінностей).

Аналіз кореляційних зв'язків між показниками емоційності й товарицькості виявив: 1) наявність додатних зв'язків на 1% рівні між модальністю Р (радість) і показниками ПС (потреба в спілкуванні), І (ініціативність), Ш (широта), Л

(легкість) і на 5% рівні з показником В (виразність у спілкуванні); 2) наявність значущих від'ємних зв'язків між модальностями С (страх), П (печаль) з одного боку, і показниками ПС (потреба в спілкуванні), І (ініціативність), Ш (широта), Л (легкість) – з іншого. Крім цього, встановлено та від'ємних зв'язок модальності Р (радість) з показником С (стійкість). Таким чином, емпірично виявлені певні, значущі взаємозв'язки між показниками емоційності і товарицькості.

Важливо відзначити, що при повторному дослідженні взаємозв'язків між показниками емоційності і товарицькості на цій самій вибірці досліджуваних, були одержані, переважно, такі самі результати. Це свідчить про стабільність взаємозв'язків між показниками емоційності і товарицькості. Ще одним аргументом, що підтверджує загальну закономірність означених зв'язків є те, що наші дані, деякою мірою, співпадають з результатами, що були отримані на вибірці дорослих людей.

В результаті якісного аналізу за допомогою метода «асів» молодші школярі були згруповані за типами емоційності, за домінуванням однієї чи кількох модальностей. Слід сказати, що теоретично може бути виділено 31 тип ($n!_4$ – комбінація із чотирьох модальностей: $3!_4 - 1 = 31$). Емпірично у нашій вибірці було встановлено 6 типів, з них: 4 мономодальних (домінування однієї модальності) і 2 полімодальних (домінування кількох модальностей). Таким чином, з усієї вибірки досліджуваних (160 дітей) у 41 дитини були встановлені певні виразні типи емоційності: у тринадцяти дітей семи років діагностовано чотири типи емоційності. З них схильність до домінування модальності Р (радість) встановлено у чотирьох дітей, модальності Г (гнів) – у трьох дітей, модальності С (страх) – у чотирьох дітей, модальності П (печаль) – у двох дітей. У дітей восьми років виявлені чотири типи емоційності: модальністю Р (радість) представлена в п'ятьох дітей, модальності Г (гнів) – у двох, домінування модальності С (страх) – у двох школярів і модальність ГСП (гнів – страх – печаль) – у трьох дітей. У дітей дев'яти років всього встановлено п'ять типів емоційності. З них: п'ять дітей схильні до переживання емоції Р (радість), три дитини до модальності Г (гнів), дві дитини до модальності С (страх), дві до модальності СП (страх-печаль) і чотири – до модальності ГСП (гнів – страх – печаль). Виявлено, що чотирнадцять дітей семи - десяти років, по типу емоційності відносяться до «радістників». Домінування модальності «гнів» представлено у восьми осіб. Схильність до переживання емоцій страх діагностовано у восьми школярів; печаль – у двох дітей; страх і печаль одночасно – у двох осіб, мо-

дальність гнів, страх і печаль - у семи дітей. У всіх інших дітей якісні показники (модальності) емоційності розподілилися в зоні середніх значень. Слід відзначити, що найбільш поширеним емоційним типом у молодших школярів є домінування модальності «радість».

Більша представленість у молодшому шкільному віці емоцій паттерну «радість» не спростовує той факт, що у цьому віці вже існують стійкі типи емоційності з домінуванням від'ємних емоцій: зокрема, паттерну «гнів», «страх», «печаль». Це виявляється в проявах роздратованості, агресивності, ворожості, страху, підвищеної тривожності, в переживаннях емоції депресивного характеру, суму тощо.

Застосовуючи метод профілів в кожній віковій групі була досліджена специфіка товариськості дітей, що відрізняються певним типом емоційності. Аналіз профілів виявляє дві основні тенденції. Перша пов'язана з тим, що показники товариськості ПС (потреба в спілкуванні), І (ініціативність), Ш (широта), Л (легкість спілкування) і В (виразність) у всіх профілях належать до одного якогось полюса, а показник У (усталеність, стійкість) на всіх профілях займає протилежний щодо інших показників товариськості полюс.

Друга тенденція характеризує саму специфіку товариськості дітей, що відрізняються типом емоційності, а саме: представникам типу Р (радість) властива висока потреба у спілкуванні, ініціативність, широта, легкість, але занижена стійкість у спілкуванні. Представникам типів емоційності з домінуванням паттерна С (страх), або П (печаль), навпаки, властива досить висока усталеність спілкування при низьких показниках потреби у спілкуванні, ініціативності, широти, легкості. При цьому представники типа емоційності Г (гнів) не показують яскравої виразності товариськості – профіль наближується до середніх значень.

Вивчення психологічних «портретів» дітей з певним типом емоційності показало, що представники типу емоційності «радість» характеризуються переважно веселим настроєм. Усякі прикросці швидко згладжуються й швидко проходять. Діти чуйно відкликаються на будь-яку приємну подію. Загалом для них характерне прийняття навколишньої дійсності, «єднання» з усім світом, упевненість у собі. Діти емоційно стійкі, не розгублюються у важких ситуаціях, активні, бадьорі та їхні негативні емоції не є тривалими. Товариськість цих дітей виявляється в бажанні поділитися своїми враженнями, думками з батьками, іншими людьми, однолітками, іншими дітьми. Вони люблять і вміють налагоджувати стосунки з новими дітьми, ініціативні в

спілкуванні, виразні. Діти можуть швидко включитися в бесіду, якщо вона була почата без них. Вони із задоволенням погоджуються виступати перед іншими людьми на яких-небудь шкільних заходах (на святах, змаганнях). Під час спілкування вони дуже виразні, завдяки чому легко можна визначити, що вони переживають.

Діти зі стійким типом емоційності «гнів», досить часто гніваються, бувають нестриманими, грубими, агресивними (кривдять однолітків, можуть ударити, штовхнути). На зауваження дорослих найчастіше реагують роздратуванням, що нерідко виникає з незначного приводу. Усякі перешкоди, навіть незначні, можуть викликати невдоволення. Особливо характерною для цих дітей є поява підозрливості і недовіри щодо інших людей. Однак, коли справа стосується власних дій і вчинків, як правило, має місце повна впевненість у їхній правильності й необхідності. Діти високо критичні стосовно оточуючих людей. Звичайно такі діти не мають потреби в самоті, але наявність таких рис, як підвищена критичність до інших і власна ворожість сприяє їх ізолюваності, яка іноді розцінюється як замкнутість.

Діти зі стійким типом емоційності «страх» боязкі, тривожаться з будь-якого приводу, нерішучі, тривожні. Бояться тварин, транспорту, чужих людей, висоти, різких звуків та ін. Як правило в незнайомій обстановці почувають себе дуже стримано, що не сприяє накопиченню позитивного досвіду спілкування. Постійне почуття заклопотаності й занепокоєння поєднується з боязкістю в усіх випадках, коли доводиться спілкуватися, особливо з малознайомими дітьми й дорослими. Саме тому такі діти прагнуть до постійного кола знайомих.

Діти зі стійким типом емоційності «печаль» характеризуються, найчастіше, поганим настроєм, почуттям беззахисності й безпорадності. Вони вважають себе нещасними, невдачливими, скривдженими. Як правило, вони плаксиві, часто перебувають у поганому настрої, виявляють прагнення відокремитися, сховати свої думки, почуття від інших. Діти дуже пасивні, уразливі й почувають себе пригніченими, самотніми. Специфіка товариськості дітей з домінуванням модальності «страх» або «печаль» виявляється в наявності труднощів у спілкуванні з однолітками при знайомстві з новими дітьми. Вони уникають широких контактів, боязкі в незнайомій компанії. Вони почувають себе сковане в новій обстановці, дуже стримано, повільно звикають до нових дітей, негативно ставляться до виступів на шкільних заходах, уникають широких контактів.

Виявлено, що в сім'ях з однаковим типом батьківських ставлень зустрічаються діти з різни-

ми емоційними диспозиціями. З'ясовано, що це ставлення більшою мірою впливає на актуальні емоції дітей, на їх емоційні реакції і стани, меншою – на схильність до певних емоційних переживань (тип емоційності), яка залишається, переважно, стійкою. Проте ставлення батьків може або підсилювати, або послабляти прояв типу емоційності дітей: у випадку збігу, підтримки індивідуальних особливостей емоційності дитини ставленнями батьків, його емоційність виявлялася яскравіше (колоритніше). У тому випад-

ку, коли відношення батьків до дитини вимагає від неї поведінки, що не відповідає її домінуючим емоційним проявам, можливе «маскування» прояву емоційності. Отримані дані про відносну незалежність емоційності як однієї з психологічних складових індивідуальності від типу батьківського ставлення, в жодному разі не ставить під сумнів необхідність цілеспрямованого виховання і формування емоційної і комунікативної сфери особистості дитини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверин В.А. Психология детей и подростков // Монография. – Санкт-Петербург. – 1994. – с. 260
2. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. // М.: Наука. – 1968. – с. 422
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 4. Детская психология // Под ред. Д.Б. Эльконина. – М.: Педагогика. – 1984. – с. 432
4. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности. // Одесса. – 1995. с.334
5. Санникова О.П., Василенко И.А. Диагностика эмоциональности на одном из этапов онтогенеза. // Збірник наукових праць учасників П'ятих Костюківських читань «Психологія на перетині тисячоліть» Т. III. – Київ, 1999. – с. 131-136.
6. Изард К.Э. Психология эмоций. / Перев. с англ. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 464 с.

Vasilenko I.A.

Psychological peculiarities of emotionality and sociability of children in primary school age

Abstract. This research paper is aimed at study of emotionality characteristics and sociability formal-dynamic parameters of children from seven to ten years old. The given results indicate a relative stability of grade schoolers' emotionality. It was determined that at primary school age a stable tendency to dominate over emotions of certain modality appears. This modality can be represented by the type of emotionality (a certain combination of emotional modalities). The results of correlation analysis show regular links between qualitative indices of emotionality and formal-dynamic parameters of sociability. It was proved that under stability of emotionality even in case when emotional types change specificity of sociability changes correspondingly. The manner of these links was steady during the whole period of our empirical study and is identical to the results of other investigations devoted to the problem of relationships between emotionality and sociability among adults. It gives an opportunity to assume that the manner of links between the mentioned phenomena is steady. Persistent types of emotionality among children of primary school age are distinguished in the result of qualitative analysis. It is proved that children with a certain type of emotionality are characterized by a certain structure of sociability indices. Consequently, it can be concluded that emotionality determines individual specificity of sociability at primary school age through structuring of the system of its indices. Psychological portraits of children with different types of emotionality and corresponding specificity of sociability are studied with the help of sociability profiles analysis and observation of children's behavior. There is no doubt that a certain type of emotionality match a certain specificity of sociability. This study represents the existence of certain interrelationships between qualitative parameters of emotionality and formal-dynamic indices of sociability (emotional stability change leads to sociable specificity change). Results of our prolonged research, comparison of data before and after investigation show the absence of statistical significance between indices if emotionality and sociability. It indicates not only a steady manner of links between emotionality and sociability but it also confirms that an emotional type of a child is relatively stable.

Keywords: emotionality, sociability, type of emotionality, modality, parameter of commutability

Василенко И.А. Психологические особенности эмоциональности и общительности детей младшего школьного возраста

Аннотация. В статье представлены результаты эмпирического исследования направлено на изучение качественных характеристик эмоциональности и формально-динамических параметров общительности детей младшего школьного возраста. Полученные результаты свидетельствуют об относительной

Science and Education a New Dimension: Pedagogy and Psychology. Vol. 3, 2013

устойчивости эмоциональности детей младшего школьного возраста. В исследовании установлено, что в младшем школьном возрасте проявляется устойчивая склонность к доминированию эмоций определенной модальности, которая может быть представлена типом эмоциональности (определенная комбинация эмоциональных модальностей). Доказано, что детям с определенным типом эмоциональности присуща определенная структура показателей общительности, таким образом, эмоциональность определяет индивидуальную специфику общительности и в младшем школьном возрасте через структурирование системы ее показателей.

Ключевые слова: эмоциональность, модальность, тип эмоциональности, общительность, формально-динамические параметры общительности.